

УСНІ СВДЧЕННЯ КИЯН ПРО ГЕНОЦИД 1932–1933 РОКІВ: «НАЙБІЛЬШЕ ВМИРАЛИ ДІТИ...»

Валентина Борисенко

УДК 801.81:[94(477-25):314.14-053.5]“1932/1933”

У статті розкрито дії радянської влади щодо українського населення під час найбільшого злочину проти людства — Голодомору 1932–1933 років в Україні. Насильницьке винищування голодною смертю було скероване переважно на українське село, де тоді проживало понад 90 % українців. Селяни шукали порятунку у містах, але не знаходили його там через важкі економічні умови самих городян і політику влади. Посадовці не давали нещасним утікачам жодних шансів вижити. Надзвичайно багато постраждало дітей, про що свідчать архівні документи та джерела усної історії. Віднайдено нові архівні дані про створення спеціальних інтернатів (карантинів) для дітей-утікачів та їхню мученицьку смерть у цих закладах.

Ключові слова: Голодомор, кияни, діти, карантин, поховання померлих, селяни-утікачі, співчуття.

The actions of the Soviet authority concerning the Ukrainian population during the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as the largest crime against the humanity are considered in the article. The violent destruction with a death of hunger has been directed mainly to the Ukrainian village, where over 90 % of Ukrainians live at that time. The peasants have looked for the escape to the cities, but they can't find it there because of the heavy economic conditions of the townspeople themselves and the authority policy. The officials have not allowed the unlucky fugitives to survive. The children have suffered the most. Archival documents and the sources of oral history affirm the fact. New archival data on the creation of special hostels (quarantines) for children-fugitives and their martyr death in these institutions are found.

Keywords: Holodomor, Kyivans, children, quarantine, the dead burial, peasants-fugitives, sympathy.

Київ у 1917–1920 роках став центром національно-визвольної боротьби, місцем реалізації української державницької ідеї. Тут у березні 1917 року була створена Центральна Рада на чолі з М. Грушевським, яка проголошенням 10 червня 1917 року Першого Універсалу поклала початок побудові самостійної України.

Центральна Рада 20 листопада 1917 року в Третньому Універсалі проголосила Українську Народну Республіку і накреслила програму національних та соціальних змін.

Частина більшовиків на чолі з В. Затонським переїхала в грудні 1917 року до м. Харкова, об'єднавшись з делегатами III з'їзду Рад Донецького та Криворізького басейнів. Вони 24–25 грудня в Харкові провели мало-представницький з'їзд Рад України (близько 200 осіб), на якому проголосили Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (офіційна назва — Українська Народна Республіка).

Тим часом у Києві продовжувалася боротьба за побудову самостійної держави. М. Грушевський 22 січня 1918 року оголосив поло-

ження Четвертого Універсалу Центральної Ради: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу» [4, с. 227].

Більшовики Росії організували численний збройний похід на вільнодумний і незалежний Київ. Столицею УСРР з грудня 1919 року до червня 1943 року був Харків, бо більшовикам все ще було неспокійно від національно-визвольних змагань Києва.

Радянський уряд запровадив перший п'ятирічний план (1928–1933) зростання темпів індустріалізації. Процес урбанізації відбувався і в Києві, де розвивалася машинобудівна промисловість. Крім того, у 1929–1930 роках був взятий курс на колективізацію в сільському господарстві, що призвело до бруталного знищення мільйонів українців. Спланована більшовиками Кремля акція геноциду українського селянства під час Голодомору 1932–1933 років не могла не позначитися і на побутових умовах населення великих міст.

З архівних джерел відомо, що з початком колективізації під контролем Київської міськради перебувало понад 100 колгоспів і понад 30 радгоспів так званої приміської смуги. Останні були закріплені ще й за промисловими об'єктами міста Києва. Понад третину коней було визначено як «виснажені», решта ж — «знесилені» чи «напівзнесилені» [1, арк. 24]. У колгоспах ситуація була ще гіршою. У понад 100 колгоспах була лише третина придатних до роботи коней.

Про спланованість акції геноциду свідчать і завуальовані рішення міськради та її резолюції. Ще в березні 1932 року під час обговорення питання про хід підготовки до сівби та складання фінансово-виробничого плану по всіх колгоспах приміської смуги окремим пунктом було виділено: «розпочато роботу в справі організації постійних буксирних бригад» [1, арк. 13–16], які почали свою жорстоку акцію з відбирання продуктових запасів у жителів сіл у жовтні — листопаді 1932 року.

В окремому пункті протоколу йшлося: «Запропонувати сільрадам протягом двох-трьох днів, застосувавши репресивних заходів, вилучити картоплю у твердоздатчиків, вживаючи в окремих випадках до злісних нездатчиків-контрактантів — безспірне стягнення» [1, арк. 7]. Зрозуміло, що після таких «пропозицій» репресії не барилися і картоплю було вилучено.

Під особливий контроль підпадала організація хлібозаготівлі. Київський облвиконком провів не одне засідання, під час яких було вказано, що «ганебні темпи розгортання хлібозаготівлі в серпні (перша п'ятиденка) загрожують зривом виконання серпневого плану» [1, арк. 3]. Уже в листопаді Київський облвиконком прийняв спеціальну постанову «Про стан хлібозаготівель по Фастівському, Чигиринському і Лисянському районах», у якій суворо наказував: «Забезпечити зрушення в роботі найближчої декади; попередити, що при недосягненні зламу, до них буде застосовано репресії по вилученню гостро-дефіцитного краму» [1, арк. 6].

У постановах часто оголошувалися зауваження окремим головам колгоспів приміської зони за те, що вони систематично не надсилали відомості про застосування репресій по хлібозаготівлях протягом усієї кампанії.

У січні 1933 року, коли люди вже вмирали з голоду, в ухваленій постанові Київського облвиконкому «Про хлібозаготівлі на січень місяць 1933 року» в одинадцятому пункті йшлося: «Знову нагадати РВК, що надходження мірчука з'являється невід'ємною частиною в плянах хлібозаготівель, за виконання якого кожен РВК повинен повести рішучу боротьбу, застосувавши такі конкретні міроприємства: — вилучення всіх жорн <...> хатніх млинів, притягаючи до карної відповідальності винних у таємному помолі, повести рішучу боротьбу з виробництвом та торгівлею борошном жорно-ручного перемолу» [1, арк. 11].

Отже, бачимо, що населенню приміської смуги висували досить жорсткі вимоги щодо заготівлі продуктів для Києва, водночас відбираючи будь-які засоби для помелу зерна.

Тим часом у самому місті Києві збільшувалася кількість населення за рахунок студентів, робітників, неорганізованих груп, до яких входили переважно мігранти із сіл. У місті ставало все сутужніше з продуктами харчування та житлом. Запровадивши карткову систему постачання продуктами робітників і службовців, міська влада пильно контролювала отримання продуктових карток, виявляла і карала тих, хто намагався одержати подвійні картки. Цікаво, що садівники добре володіли інформацією про кожне село приміської зони, вони вивчали психологію приміських жителів. Ось як характеризували, наприклад, мешканців села Гатне: «Гатнянчане, як і людність всіх сіл приміської смуги, жили Києвом. Городництво, молочарство, ягідництво і почасти відхідний заробіток у Києві — ось головні джерела існування гатнянчан. Відділя й психологія Гатнянського селянина від селянина інших районів. Київський ярмарок з усіма його "прелестями" — метушня, галас, спекуляція, антирадянські настрої, шепотіння тощо — від-

бивалися у селянина, що майже щодня відвідував ярмарок» [1, арк. 44].

Для відтворення картини побутового життя населення Києва 1932–1933 років найбільш цінним документом є щоденник завідувача відділу Ленінського райкому партії м. Києва Дмитра Заволоки. Бувши родом з м. Борисполя, Д. Заволока добре знав і важкі обставини виживання селян приміської смуги Києва. У його щоденниках знаходимо відомості про те, що колгоспників виснажували голодом ще в 1931 та на початку 1932 року. Відрядження до Баришівки навіяло йому цілу низку думок про несправедливе ставлення до людей загалом. Д. Заволока бачив, що колгоспники не мають не тільки хліба, але навіть картоплі. Його розмови з матір'ю про недоїдання в селі і про знесилених від голоду молодших братів навювали сумні роздуми. У квітні 1932 року Д. Заволока зробив запис про свій домашній побут: «Сьогодні за вечерю прийшлося їхати на окраїну міста. Сидів дома вечером і читав, захотілось їсти, дома, як завжди, окрім хліба немає нічого. Пішов купувати до ЦРК, але ціни такі сумасшедші, що прийшлося їхати на околицю, щоб купити чогось повечеряти по своєму карману. Сто грам сухої ребрики коштує 2 крб., 10 грам простої волової ковбаси 1 крб. 30 к. Скільки же треба нормальному чоловіку, щоб наїстись. Та на одну їжу за такими цінами не вистачило б утримання, а квартира, а сім'я, а топливо, а одяг <...> І це відчуває зараз більшість робітників, більшість працюючих» [6, с. 561–562].

У Києві, незважаючи на скромні пайки, студентська молодь також недоїдала. У щоденнику Д. Заволоки занотовано: «Розказував ще Самійло про життя студентське. Важко вони живуть. Бідують здорово. Хліба одержують всього лише 300 гр. Ну, а громадське їхнє харчування і говорить нічого. На обід одна лише соєва похльобка, а на сніданок, вечерю кожний мусить собі організувати, що бог дасть <...> Багато з інститутів почали розбігатись» [6, с. 566].

Далі автор щоденника тих років уже восени, коли бригади позабирали в людей останні хар-

чі й пожитки, зафіксував побачене під Києвом, у Борисполі: «Вулиці опустіли, скрізь відчувається якийсь застій, що нагадує місцевість після військових подій, або великої епідемії, або стихійного лиха, що опустошила, як зовнішні ознаки життя, так й внутрішні. Вулиці позаростали бур'янами, людей дуже мало видно. Ті що зустрічаються по дорозі мають понурий пригнічений вигляд, майже як правило всі обшарпані <...> Велика кількість дворів зовсім зруйновані й виглядають пожарищами, але без чорних обгорілих стовпів. Частина напівзруйнованих» [6, с. 569]. Партійний рядовий працівник, який мав усе-таки більші можливості для забезпечення свого прожитку, так описав стан крамниць м. Києва на перший день нового 1933 року: «Обійшов не менше 8 крамниць й абсолютно ніде нічого не знайшов. Крізь пусто. Правда, є повідло, коржики, конфетки і в одній крамниці зустрічав мариновані грибки. Прийшов додому як шакал голодний без нічого» [6, с. 570].

Київська творча інтелігенція перебивалася в голод різними заробітками. Докладно про важкий період голоду в Києві розповіла у своїх спогадах відома мисткиня Катерина Кричевська-Росандіч, донька відомого художника Василя Кричевського. Про голод у Києві вона пригадувала: «Мені було шість років, коли розпочався голод. Їжі все меншало й меншало, Пріся мила лушпиння з картоплі й варила якийсь кандьор.

Коли батько йшов на роботу, він мав пройти пустирем повз Лук'янівську в'язницю, аж тоді сідав на трамвай № 34 і доїжджав до кінофабрики. Яюсь, коли він повертався з роботи додому, на тому пустирі побачив гурт людей коло коняки, що лежала долі. Вона була мертва, але ще тепла. Люди одрізали шматки м'яса. У батька не було ножа, але якась добра душа позичила йому ніж, і батько одрізав зо 3–4 кг м'яса й одну нирку. Я досі не можу забути запах нирки, яку Пріся зварила, й досі в рот не беру нічого, зробленого з нирки.

Селяни приходили в Київ у пошуках їжі і вмирили на вулицях. Звертати на них увагу

було небезпечно. Батько казав, що спеціальні вантажні авта забирали померлих. Було дуже тяжко проходити й не реагувати.

До нас у двір прийшла селянка з дівчиною років дванадцяти і просила хліба. Їжі не було ні в кого. Вони сиділи на землі, а вранці я бачила з вікна нашої їдальні, що вже лежать, не рухаючись. Згодом вони померли.

Бабі Марусі залишатися в Казимирівці було дуже небезпечно, особливо, коли ми почули жахливу історію молодої вчительки, батьки якої жили на селі <...>

Добиратися до Казимирівки батькові довелося різними способами, та більше пішки. Пароплави уже не ходили — Дніпро замерз. З різними пригодами батько забрав бабу Марусю до Києва і вона переповідала, як спеціальні загоны ходили по селу і забирали все! Раніше всіх тварин, а згодом кури, гуси — все було уже забрано. У баби Марусі в печі був малесенький горщик з гречаною кашею — забрали і це, з горщиком!

До нас часто приходив батьків колега і приятель художник Сашко Саєнко. Він завжди намагався мені щось принести <...> Якось він прийшов і приніс мені малесеньку цукерку, загорнуту в кольоровий папір. Це було монпансьє. Я його “їла” десять днів. Лизала вранці і ввечері з гарячою водою.

Для того, щоб ще додатково “видушити” з населення золото і срібло, держава придумала “Торгсин”. Там за золото і срібло можна було купити харчові продукти. У нас були мій золотий хрестик і тонесенький мамин золотий браслет, а ще — у мами золоті коронки в роті. Батько з труднощами вийняв ці коронки і молотком розбив їх плоско. Потім батьки згадали, що в нашому льоху була закопана велика старовинна ікона, зі срібними ризами. Батько приніс із льоху ікону і ввечері, за закритими завісами, в їдальні на столі зняв з неї срібло, розбив його, зробив грудку, щоб не можна було пізнати, що це було. Баба Маруся і Пріся витирали сльози. Батько дізнався, що в старих монетах, наприклад 50 коп., було багато срібла. Всі монети, які були у нас, він

розбив, поробив грудки і все відніс у “Торгсин”» [5, с. 41–42].

Робітничі сім’ї також недоїдали, але хто працював і отримував картки на харчування, той мав шанс врятуватися від голодної смерті. Проте свідки тих трагічних часів пригадують, що в Києві було багато голодних, особливо тих, хто не одержував картки. Ось спогади М. Монятовської: «Я, Монятовська Марія Вікторівна, народилась 11.03.1917 р. Наша сім’я (тато, мама, я і мій молодший на 5 років брат) жила в Києві на вул. Спаській, 9, кв. 10. У 1933 році батько робив на млині крупчатником, переробляв зерно. Мама не працювала. Батько влаштував мене працювати на млин № 1 в лабораторію. З того часу я й працювала майже все життя на млинах. Там була їдальня, де годували працівників. Але таких місць було небагато. Тільки млин годував своїх працівників. Інших продуктів, крім муки, у місті не було. Не було ковбаси. Дуже багато людей стояло біля магазину у черзі. Приїздило багато людей із села. Хліба давали по 200–600 гр., залежно від того, хто купляв. Дітям — по 200 гр., дорослим — по 300 гр., робітникам — по 400 гр. По 600 гр. мало хто отримував. Багато людей приїздило з сіл, вони стояли в черзі до магазину, тільки з’їдали ті 200 гр. хліба і одразу ж падали. Приїздила машина і їх відвозила на майданчик, де раніше була Воскресенська церква (у Воскресенському провулку). Церкву тоді вже зруйнували, тільки майданчик залишився. Зараз на цьому місці стоїть будинок, його побудували у 1936 році. Вони там штабелями лежали й помирили. Через забор мені було видно, як вони лежали пластом один на одному, штабелями, і помирили. Привозили і тих, хто вже помер, і тих, хто був живий, але вже не міг ходити. Біля нас була пожежна частина і міліція. Вікна наші виходили якраз на пожежну каланчу, яка й зараз стоїть (нині там музей Чорнобиля — Ю. М.). Машина їздила безперервно, забирали мертвих і увозили кудись, я вже не знаю куди, чи на кладовище, чи в морг.

Те, що в їдальні недоїдали, я збирала в каструлю і несла до місця, де раніше була Во-

скресенська церква. Я їм через забор давала галушки, що лишалися на млині. Вони ледве не билися за їжу. Деякі їли і одразу ж помирали» [8, с. 98].

У ті важкі роки багато селян намагалося втекти із сіл до міста. Їм нелегко було влаштуватися на роботу, але декому щастило, вони працювали на важких роботах, отримували картки. Можна навести ще одне свідчення про те, як люди в Києві виживали під час голоду. Свідчить Мегедь Микола Олексійович, який народився у с. Мар'янівка Київської області в сім'ї хліборобів: «В сім'ї було четверо дітей <...> на той час нас вважали сім'єю середняків — були не багатими і не бідними. У діда (Мегедь Петра Микитовича) у 1929 році було забрано пару коней, дві корови, олійницю, а після розкуркулення відправлено на Соловки.

Батька мого розпочала переслідувати влада, він утік у Київ, де і влаштувався автомеханіком в гаражі. У січні 1930 року мій батько перевіз усю родину з села до Києва, а саме до Святошина. Нам пощастило що батько працював у гаражі і нам видавали картки, кожену можна було обміняти десь на 400 гр. хліба. Всі діти, крім меншого брата, ходили до школи № 72 <...> В школі нам давали безкоштовний сніданок — ось цим вона і зацікавила нас <...> Це, можна сказати, був єдиний вияв допомоги держави під час голоду.

Їжу під час голоду в місті можна було дістати в торгсінах — це так звані торгові синдикати — державні, де за золото і коштовності ви могли придбати харчі на свій смак, а також були центроспірти — державні магазини, де продавали будь-яку горілку також за золото й коштовності. За комерційним хлібом були буквально кілометрові черги, за хлібом по картках — менші. Буханка хліба тоді коштувала 25 карбованців. Моя мама іноді розрізала буханку хліба, яку ми отримували за картку, на 25 шматочків і продавала. Таким чином ми могли придбати собі інші необхідні речі» [8, с. 98–99].

Як бачимо, робітники знали про те, що за золото можна купити їжу, але вони його не мали

і могли лише обміняти хліб, що отримували за картками, відмовляючи собі в харчуванні.

Страшно голодувало передмістя тогочасного Києва. Зокрема, під час запису студентом Київського національного університету імені Тараса Шевченка Тимуром Горбачем респондентка — Галина Іванівна Новохатська (1918 р. н., жителька с. Троещина) — спочатку розказувала про голод, а потім додала: «Як ти, синок, будеш це писати тепер, я не знаю». Подаємо тут її повну оповідь, оскільки вона містить багато інформації про ті страшні роки. Запис представлено зі збереженням лексики оповідачки, що є необхідною вимогою до джерел усної історії. Отже, про голод 1932–1933 років Г. Новохатська оповідала:

«Ви пам'ятаєте голод 1932–1933 років?»

Конешно пам'ятаю, бо мені було тоді 15 год.

Тоді був Сталін і схотів анулювати державу повністю, щоб не було зовсім. І зробив голод. Послав своїх цих посланців. І кругом — де на хаті, де узолок на печі, він усе, усе, його комнезами були тоді. Оце ті комнезами відбирали. Послав Сталін на чердак, де в кого було скільки привішано, що-небудь там, заховала людина кусочок сала чи там якої крупки, чи що — все подчисту поодбирали, не оставляли людям ні грама. Де яка картопля була у землі закопана, дак шукали, да відбирали, вивозили, нічого людям не оставляли. Людей на ссилку висилали. Куркуль був. Конячка там дряхла була та чоловік у кожусі — дак його висилали на ссилку.

Зробили людям голод вони. Не було голодовки тоді, оттаке зерно (показує), оттаке жито, така пшениця!

Урожай дуже великий був! А все унечтожили, щоб вимерли люди. Вимерли, саме більш мужчини мерли. Бо знаєте, мужчини вони слабші.

Було, знаєте, переступали через трупи. Трупи лежали горою. Люди ходили отакі, пухлі ноги, тікло з ніг — і повиживали ж трохи люди ще.

Скрізь заходили. Ускрізь. Були такі комнезами, що трохи мали душу. Дак полізе на чердак, а там десь кусочок щось вісить, а він

злазить, каже: “Нема нічого”. Приказав Сталін, щоб уничтожить людей — і зробили голод. Ходили в колгоспи, варили куліш пшоняний, ходили, ну, що там дадуть, мені ж, наприклад, 15 год, у мене ж організм кріпший ще — черпачок дадуть того у мисочку. А мущина виїв, що йому того черпачка? Умирають люди.

Находили і вибирали з ями до грама, щоб і картоплини не оставити у ямі — все забирали. Так що голод зробив Сталін.

У нас там була Василина, вона вже вмерла давно. Так вона, оце та Василина, варила той куліш. Давали до куліша, оце тее, такий кусочок хліба, як сірникова коробочка.

Ходили у колгоспи, і я ходила по суп. Люди лежать мертві, переступив та й пошов.

То хіба вони своєю волею вмерли? Як ти, синок, будеш писати тепер, я не знаю.

А хто боявся колгоспу — дак іздівалися. Оце мій свекор отут, дак він, мати його була верующа — і це було гріх іти в колгосп. Дак вони стільки з їх іздівалися, позабірали і коня, і воза, ну що було у його, і прийшли ще раз забирати, а свекор уже на лавці лежав, уже мертвий. Вони прийшли, дак що ж вони будуть забирати, забірайте вже мертвого!

Голодовка! Тоді не було голодовки <...> Зробили голодовку, оце так. Схотів Сталін вобще, щоб не було держави цієї.

Людей їли, і діток своїх їли. Голод не свій брат <...>

А тоді яка була жалость? Тоді не було ніякої ні до кого жалості, не до своїх, не до діток, ні до кого. Як воно саме голодне і дитя вмірає перед тобою — дак хто кого тоді пожаліє?

Не-не, не було у тридцять третім, не можна було поміняти щось. Оце як у 1946-му році тоже ж голод був. У мене було двоє дітей малюсіньких, я їздила в западну, доставали, возили туди чавуни, горшки, ше у мене була одна дуже красива ікона, і я одвезла тоже в западну, на хліб поміняла, а тоді, в 1933-му році, не можна було.

У 1946-му тоже голодовка була дуже здорова, ну не така, як тоді, в 1933-му році, все-таки можна було достати в 1946-му. Хо-

дили — череді були такі <...> Хлібчик кирпичний — дак така чередь, як ото до остановки, за хлібом, і <...> їздив конем, не дай Бог, щоб ти оце в сторону куди одхилився — да так би і вжарив би пльоткою.

Все було <...> А тоді ж (в 33-тім) колосок <...> Поймалася, вирвала людина, в тюрму садовили за той колосок. Людина голодна — піде нашморгає трохи із колоска того, пшениці да жита. А воно дак поймають і в тюрму садовили за то.

Скрізь повимирали б і у 1946-му році. А так їздили — і на критий Брестовського, і у Сарни, в Здолбунов, і ускрізь я оце виїздила. Двоє маленьких дітей, — то там покину дітей, дак привезу мішок, покину, поки ще приїду — уже й моє жито поїли. Поодавала де що не було — з якої одежі, із тряпки, з усього, за дітей, що кидала їх у людей. У мене в 1946-му році синок родився, а в 1941-му — дочка.

Хотів Сталін, щоб державу зовсім списати, і шоб вимерли ці люди, і не було держави цієї. А воно все одно бачите — стільки народа вимерло, а трохи ж осталося.

А чого? Я Торсін знаю. Розкажу. У мене, у моєї мами, да були отакі циганські сережки, і була якась п'ятьорка, чи шо. А як була мачуха моя, дак умер дід мій, батько мамин. І батько забрав сережки ці золоті, моєї мами, і мачуха забрала і однесла в Торсін. А в неї були такі маленькі сережечки, вони й досі є, але тим сережкам нема толку. Вони оце в сестри моєї. Вона по батькові рідна, по матері — ні, ну вона добра. І мачуха однесла в Торсін мої сережки. Так шо я знаю Торсін» [З, с. 123–125].

Чимало відомостей від очевидців трагедії записали працівники районних державних адміністрацій Києва. Зокрема, таким чином з допомогою шкільних учителів, учнів гімназій, соціальних працівників було записано свідчення на Троєщині, які підтверджують інформацію з інших джерел. Так, М. Касіч розповіла: «Коли був голод 1932–1933 років, мені було 10 років. Було ще два брати. Мати й батько працювали в колгоспі. Їм там давали на обід юшку з одною галушкою (щипане тіс-

то) і шматочком хліба. Незважаючи на те що мати працювала на фермі, молока ми не бачили, бо своїх корів відвели в колгосп. Варила мати кисіль із сушених груш, бо на городі в нас росла дичка. Але й киселю досхочу напитися не могли. Мати забороняла, бо треба було лишити на другий раз, адже піч топили тільки вранці.

Запам'яталась розповідь матері про те, як вони одного разу, не послухавшись своєї матері, не витримали і надпили кисіль.

Ходили до школи не щодня, бо було далеко, а не хватало сили. А деякі діти вмирали по дорозі до школи. По селу їздила підвода і забирала мертвих, бо у живих не було сили нести їх до кладовища. На кладовищі була викопана величезна яма, у яку складали померлих. Зараз від неї і знаку нема. А знаходилась вона приблизно, якщо провести лінію від двору Антона (Цариці) до теперішньої вулички, що веде до Гнилуші. За час голодовки кладовище настільки розрослося, що відкрили ще одне, яке знаходилось на Хуторі, тепер це район універсаму «Дніпро» (МК).

Ось які відомості надала Г. Коваленко: «Неправду кажуть ті, хто стверджує, що у Вигурівщині і Троєщині голоду не було. Мені зараз 87 років. Я, Коваленко Галина Іванівна, добре пам'ятаю той страшний час. Мені з братом вдалося вижити лише тому, що батьки і ми, хоч були ще неповнолітніми, працювали у колгоспі. А в кінці нашої вулиці сталася трагедія. Там жив одноосібником брат мого бувшого свекра. У нього було двоє дітей. Сусідські хлопці, виснажені голодом, прийшли до нього, щоб вкрасти якусь їжу. Дома була дівчинка. Вони втопили її у сажанці в березі. Збіглися люди і вчинили самосуд. Одного хлопця забили на смерть. Мати втопленої дівчинки втрапили розум від горя. Імена не називаю. Хай спочивають з Богом. А за скоєне ними хай відповідають перед Богом винуватці голодомору» (ГІК).

Учені, учителі, студенти, учні гімназій записують усе нові матеріали, що стосуються жителів Києва та приміської зони. Голодомор

не обійшов і місто, хоч люди тут виживали за рахунок продовольчих карток. Зокрема, мешканка м. Києва В. Тереня розповіла: «Родилась 24 септєбря в городе Орехово Днепропетровской области. В период Голодомора проживала в г. Киеве по улице Довнар-Запольского. Хорошо помню, как ездила в школу № 61 на 4-м трамвае, проходящем от Артема до ул. Мельника. Помню, как мимо проезжали повозки с мертвецами. Умерших людей собирали по улицам и хоронили в общей могиле на Лукьяновском кладбище. Так умер мой дедушка. Где его похоронили, мы не нашли.

Была свидетелем того, как стоя в очереди за хлебом (200 гр), падали и умирали люди.

У моих родственников, которые проживали в селе Валки Черниговской области забрали все зерно. В их семье умерли трое детей. Очень сложно объяснить, как мы выжили в тот период» (ВНТ).

Учителька О. Гавриш записала від мешканки села Вигурівщина-Троєщина В. Терещенко такі спогади: «Робили ми важко в колгоспі, але дуже бідували. Мали слабенького від голоду сина. Бачили, що скоро помре. Тоді знайшли в Києві нашого односельця, який працював лікарем, і упросили його покласти сина в лікарню. Там же дітей хоч як-небудь годували. Коли приходила провідувати, то він діставав з-під подушки тонесенький шматочок хліба і віддавав мені, щоб з'їти з батьком. Ми вижили, а його врятувати так і не вдалося. Увесь вік перед очима у мене отой шматочок хліба, яким дитина рятувала нас» (ВТ).

Віктор Миколайович Ніколенко записав спогади про Голодомор від своєї матері Ганни Микитівни Гладченко (1918 р. н.): «Родом я з села Красноліси Сквирського району Київської області. Велика сім'я була у моїх батьків Гладченко Микити Філатовича і Христини Дем'янівни — 18 душ. Після 1933 року залишилось нас тільки четверо, а після війни — я одна.

Настав 1932 рік. На кожне подвір'я наклали такі податки, що їх неможливо було вико-

нати. Із району приїжджали уповноважені із енкаведистами, зачиняли людей у сільраді і тримали їх там по декілька днів без їжі. Місцеві комуністи-активісти разом із уповноваженими з району заходили до кожної хати із залізними щупами і обшукували кожний закуток. Село охопив голод. Люди почали вмирати. Хто ще мав силу рухатись, йшли до ставка, копали корінь очерету, мили його, сушили і варили або пекли. Вже у кожній хаті лежав покійник, а уповноважені з місцевими комуністами проводили нові обшуки. Рання весни 1933 року до нас, вже пухлих від голоду, зайшли ці активісти і знайшли торбочку соняшникового насіння, яке моя мати сховала, щоб посіяти весною. Комуністи забрали і це. Тоді мій 22-річний брат піднявся і хитаючись підійшов до них і промовив: “Я вмираю з голоду, а ви забираєте те, що ми зберігаємо для сівби для тих, хто виживе”. Він вирвав ту торбочку із рук уповноваженого і розсипав по мокрому підвір’ю. Брата не заарештували, бо було видно, що йому не довго зосталось жити. Через декілька днів він помер. Потім помер наш мовчазний 13-річний Кирило. Помирав веселий говорун 11-річний братик Вася. Весь розпухлий, ледь ворущачи губами, він сумними очима дивився на матір і питав: “Мамо, я ще не нажився, чому я вмираю?” Помер Василько, а потім і мати. Померла старша сестра Пріська із трьома своїми дітьми. По двоє дітей померли у старших братів Олександра і Петра. Могил немає. Усіх померлих скидали у велику яму на кладовищі, яку потім місцева влада зрівняла із землею щоб не було слідів злочину. У хаті зосталась я одна. Через силу доповзла до городу і смоктала жито, яке вже наливалось. Через декілька днів приїхала кума моєї померлої сестри і забрала мене у Київ. Там відвела до 71-ї школи у їдальню помічницею. За два місяці дівчата із їдальні відгодували мене (ховаючи від начальства) і я пішла працювати. Спочатку домашньою робітницею у сім’ю, а через три роки, коли виповнилося 18 років, стала працювати на заводі “Більшовик» [2, с. 257].

Працівник Голосіївської районної державної адміністрації в м. Києві Тетяна Чернова записала свідчення про голод у Києві від Є. Ямкової, яка розповіла, що народилася вона на вулиці Федорова (раніше — Поліцейська) у двоповерховому будинку, який уже давно знесли. «Кімнати були великі й опалювалися сміттям, дровами, якщо були. Батько був врачом, мати — учительніца. Було шестеро дітей. Про голод знаю, що почався він у 1932 році, а в 33-м було вже зовсім важко. Після 7-ми класів пішла я працювати на стадіон “Динамо”. Це був стадіон Косіора. Пішла туди тому, що там давали 2 кг хліба і їжу, гроші не платили. Косіора бачила оце, як Вас. Робили там і молоді, і старі. За роботу давали хліб і суп. Посьорбаю трохи супу, а решту несу додому, бо сім’я. Брала з собою каструльку, виливала все потрошку. Потім пішла на постройку на Черепанову гору. Там кладовщиця забрала мене до себе, щоб я вела картотеку. Трикотажна [фабрика. — В. Б.] почалась, і я пішла учеником, там робила до війни.

Батько опух в голод, ліг на підлогу, уже не міг на ліжку лежати. Мама ледве ноги пересувала, вона не працювала, бо яка там школа <...> Пішли по сусідах просити. Вони були різні: і бідні, і багатенькі. Просила лушпайки від картоплі, давали, бо знали, що в нас така сім’я <...> Мати получала хліба 100 гр на дитину і 250 гр на чоловіка по карточках. Я в столові допомагала: мила поли, допомагала рибу чистити, котли мила. Від залишків каші котел отшкрябеш, збереш в коробку. Всі очистки в столові були мої. Віднесу додому, мама перекип’ятила — це було щастя. Виріс там у столові такий котяра. Вдома лежать діти маленькі (брати й сестри), папа. Я взяла цього кота і задавила. До сьогоднішнього дня він перед очима. Обідрала кожу, зварила і всіх нагодувала. Як за кролика зійшло.

А потім сестричка менша, то стояла біля комерческого магазину, і люди давали їй по скибочці, шкуринці хліба. Принесе ці шкуринки — вже багатство. Як я вже на фабрику пішла, то там пайки давали.

Вдома було в запасі сукно, шерсть. Пішли ми з мамою на базар міняти, а базар — “Керосінка” називали — на Чоколовці. За сукно на пальто ледь вимолили на 2 склянки пшона.

Нас з фабрики посилали в село допомагати селянам збирати урожай в 33-м году. То там так: бідніші в основному умирали, особливо мужчини, а багатші жили собі <...>

В 33-му мама у Торгсіні виміняла на сережки, цечочку з образком продукти. Якщо люди з сіл приходили, то на вулиці просили. Стоїть, впав і нема. Більше чоловіки не витримували. Бачила, як підвезли двоколку, в яку запряглись люди, поклали померлого і повезли на цвинтар. Дітей лишали на вулиці, вони просили їжу. Із них багато вмирало. Підбирали і везли на братську могилу» (ЄІЯ). Ці спогади очевидців підтверджені й архівними матеріалами.

У доповідній записці керівника групи соціального побуту м. Києва було зазначено: «За останній час по м. Києву збільшилась кількість безпритульних дітей (підкидків), особливо віку від одного до 4-х років. Починаючи з січня м-ця 1932 року, ця цифра весь час щомісячно збільшується <...> В системі Охматдиту Київського виявлені під час нашого обстеження неприпустимі факти недбайливого ставлення до дітей (бруд, скупчення дітей вмерлих в великій кількості) <...> Крім дітей Охматитівського віку [дошкільнята. — В. Б.] спостерігається також безпритульні віку Наросвітнянського, які в переважній кількості майже всі з районів та області. Приток таких дітей все збільшується: Травень — 502, Червень — 1454, Липень — 1862. Утримання таких дітей також не передбачено бюджетом Наросвіти та стан забезпечення цих дітей не кращий, ніж дітей Охматдитського віку» [1, арк. 76–77].

Восени 1932 року, коли потік безпритульних дітей збільшився, влада хоч і не опікувалася цими селянськими дітьми, але мала певну «незручність» від все зростаючої кількості обездолених. Їй особливо боялася, щоб померлі дітлахи не зашкодили іміджу радянської влади. Ось ще один приклад з постанови «В справі забезпечення безпритульних дітей в

системі Охматдиту» від 3 вересня 1932 року, у шостому пункті якої було констатовано: «Стан приміщень карантинів дитячих так на Кирилівській вул., як і в Інституті Охматдиту неприпустимо антисанітарний. Мухи, бруд тощо. В мертвецькій Інституту Охматдиту спостерігається неприпустиме явище як те, що адміністрація цього Інституту видала розпорядження не ховати вмерлих дітей по одному, а скупчувати їх у великій кількості, щоб ховати разом. Це утворює жахливе вражіння й дає ґрунт для всіляких антирадянських висловів» [1, арк. 4]. У цій же постанові мова йде про необхідність збільшення кількості приміщень для безпритульних дітей у приміській смузі Києва. Їх мали надати у Святошині, Бучі, Ірпені. Вочевидь, Київ не міг справитися з величезною кількістю голодних бідолах, які шукали рятунок і не знаходили його.

Отже, заходи влади у великому, хоч і не столичному тоді, місті були направлені більше на підтримку радянської ідеології, ніж на захист голодуючих селян. Вони гинули на вулицях міста, їх звозили на кладовища і там засипали землею у загальних могилах. Кияни знали і бачили, як вмирали українські діти.

Свідки цих подій тоді були малими дітьми, але їхня пам'ять карбувала окремі, надзвичайно характерні деталі перебігу Голодомору в місті, що стало важливим джерелом вивчення української трагедії. Дослідники зауважують: «Роль пам'яті така велика, що американський вчений Поль Валльєр вважає її першою заповіддю традиції. Так, у текстах про голодомор присутні формули, які підкреслюють, що ці знання здобуті із власної пам'яті, і вони достовірні: “Я добре пам'ятаю”, “Чом же я не пам'ятала тридцять третього року”, “Ніколи не забуду” <...> Психологи вважають, що репродукування є не що інше, як відтворення зорових образів, здебільшого трагічних і вражаючих» [2, с. 87].

Спогади киян лише підтверджують документальну базу джерел, які свідчать про геноцид нашого етносу в трагічних 1932–1933 роках в Україні.

Джерела та література

1. Державний архів м. Києва, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4147; 4145; 4467; 4329; ф. Р-323, оп. 1, спр. 548, 551.
2. Борисенко В. Голодомор 1932–1933 років в Києві за джерелами усної історії. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ*. Київ, 2008.
3. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ, 2007.
4. Історія України / керівник авт. колективу Ю. Зайцев. Львів, 1998.
5. Кричевська-Росандіч К. Мої спогади. Київ, 2006.
6. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ, 2007.
7. Сокіл В. Народна проза про голодомор: питання традиції. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 6.
8. Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. А. Мицик, Л. В. Іваннікова. Київ, 2007. Т. 4.

References

1. State Archives of Kyiv, fund P-1, inventory 1, file 4147; file 4145; file 4467; file 4329; fund P-323, inventory 1, file 548; file 551.
2. Borysenko V. (2008) Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini za dzhherelamy usnoyi istoriyi [The 1932–1933 Holodomor in Kyiv after Oral History Sources]. *Natsionalna knyha pamyati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv* [The 1932–1933 Holodomor Victims' National Commemorative Book in Ukraine]. Kyiv.
3. Borysenko V. (2007) *Svicha pamyati. Usna istoriya pro henotsyd ukraintsiv u 1932–1933 rokakh* [The Memorial Candle. An Oral History on the 1932–1933 Genocide of Ukrainians]. Kyiv.
4. Zaytsev Yu. (composite author's supervisor) (1998) *Istoriya Ukrainy* [The History of Ukraine]. Lviv.
5. Krychevska-Rosandich K. (2006) *Moyi spohady* [My Reminiscences]. Kyiv.
6. *Rozsekrechena pamyat. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD* [The Declassified Memory. The Ukrainian 1932–1933 Holodomor in the SPA-PCIA Documents]. Kyiv, 2007.
7. Sokil V. (2007) Narodna proza pro holodomor: pytannia tradytsiyi [Folk Prose on the Holodomor: Issues of Tradition]. *Narodna tvorchist ta etnografiya* [Folk Art and Ethnography], # 6.
8. Mytsyk Yu., Ivannikova L. (compilers) (2007) *Ukrayinskyi Holokost 1932–1933. Svidchennia tykh, khto vyzhyv* [The Ukrainian 1932–1933 Holocaust. Evidences of Survivors]. Kyiv, Vol. 4.

Список інформантів

ВНТ – Записали працівники соціальної служби м. Києва у 2007 році від Валентини Никифоровни Терені, 1921 р. н.
 ВТ – Записала вчителька СЗШ № 278 м. Києва О. С. Гавриш від мешканки с. Вигурівщина-Троєщина Варвари Терещенко.
 ГІК – Записала вчителька СЗШ № 278 м. Києва О. С. Гавриш у 2007 році від Галини Іванівни Коваленко, 1920 р. н.

ЄІЯ – Записала Тетяна Чернова у 2007 році від Євгенії Іванівни Ямкової, 1919 р. н.
 МК – Записала вчителька СЗШ № 278 м. Києва О. С. Гавриш у 2007 році від Марії Касіч, 1922 р. н.
 ФК – Записала вчителька СЗШ № 278 м. Києва О. С. Гавриш у 2007 році від мешканки с. Вигурівщина-Троєщина Федосії Кузьменко.

Summary

The poorly known aspects of the crime of the totalitarian Soviet regime during the Ukrainian nation Genocide in 1932–1933 are explained after the archival materials and people oral evidences. The purposely

planned crime of the Kremlin to destroy Ukrainian people have struck small children and older people the most. They have died of terrible hunger in masses. The consciousness has become darkened, people have tried to escape, but run against the obstacles of the armed Red Army soldiers. The mothers have attempted to take their children out to the city with hope that somebody will save the wretches. But the authority hasn't allowed them even a chance to survive. The archival documents assure, that from the end of 1932 a number of little fugitives from the village have been on the increase monthly. Special quarantines have been created for them in Kyiv. Children have been kept in terrible conditions, in cold, hunger, they have died in masses. One document affirms a peculiar cynicism of the authority representatives, when during the quarantine revision at the place of the present National Children's Specialized Hospital *Okhmatdyt* the dead children have been put together into the large heaps and carried out with the lorries for several times a week. Hardly alive children have been here with the departed. The sanitary departments have ordered the administration to bury children every day, because such confluence of the deceased damages the Soviet authority prestige. It has been said about the new quarantines building at the city suburbs.

The Kyivans have seen that the peasants die in masses. They have been picked up in the streets, entrusted on the lorries and carried out to the city localities, where they have been buried in common holes. The crime eyewitnesses tell, how people have tried to help hungry children and shared with their small ration of bread. But it is not enough as the Kyivans have also famished. It is narrated, that people, who have worked in the canteens at the plants, got out the porridge from the saucepan and carried out a bit to wretched peasants, waiting at the fences. They have eaten the crumbs and died with pain quite here.

Attention is paid to children as the most suffered age category. The Ukrainian nation future have been destroyed consciously. This fact should be kept in mind. Such crime should never be reiterated.

Keywords: Holodomor, Kyivans, children, quarantine, the dead burial, peasants-fugitives, sympathy.